

DOI: 10.33398/2224-0926-2021-1-39-75-84
УДК 78.2-53

Марія Качмар
ORCID ID: 0000-0001-6276-9366

КАНОН НА РІЗДВО ХРИСТОВЕ: ДО ПИТАННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ РЕДАКЦІЇ СПІВАНИХ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ТЕКСТІВ XVI–XX ст.

У статті представлено співаний церковнослов'янський текст Різдвяних канонів. У сучасній практиці поширений є перший канон і перекладений в кількох редакціях. Та все ж мелодія цих піснеспівів потребує повернення до виконавця – церковного співаця, адже замінена на рецитоване проспівування. Тому завданням статті було розглянути музичні редакції, які збереглися в рукописній і стародрукованій книжності, щоб порівняти їх і донести сучасній церкві. Виявлено, що в українських нотолінійних рукописах до кінця XIX ст. зберігався переклад текстів візантійської гимнографії з часів Княжої доби. Натомість з 2-ї пол. XVIII ст. в друкованих нотних і нотних джерелах поступово спостерігається введення никовіського перекладу. Спроба порівняння цих перекладів показала, що нова редакція має лінгвістичні зміни, спричинені з одного боку грецькими текстами, з іншого – адаптовані до тогочасного північного різновиду церковнослов'янської мови. Це так чи інакше вплинуло на зміну музичного тексту піснеспівів. Ці відмінності й розглядаються в статті. Мелодичні зміни пов'язані з смисловим переданням літургійного слова, і українські джерела точніше передають його зміст. Також виявлено, що текст у співаних джерелах мав варіанти окремих слів, адже при давнішому перекладі з грецьких текстів відбувалося і збереження метрики піснеспівів. Отож впровадження никовіської редакції викликало також потребу нової адаптації мелодії, звідси вона й зазнала змін.

Метою дослідження є розкрити доцільність повернення мелодії і текстів піснеспівів у сучасну практику Української Православної та Унійної Церков у тій редакції, якою послуговувалися саме джерела до впровадження нових редакцій словесного і мелодичного тексту. Це, у свою чергу, є важливим для повернення, збереження і передання церковного співу наступним поколінням.

Ключові слова: канон, Різдво Христове, Ірмологіон, церковнослов'янська мова піснеспівів, нотолінійні джерела.

Празник Різдва Христового займає особливе місце в Літургійному році. Тексти, які оспівають цю подію, багаті і богословськими тезами, і музичною красою. Серед музичних джерел маємо чимало збережених стихир, а також два канони, які є центральним піснеспівом ранішнього богослуження. У кожній з дев'яти пісень є ірмос і декілька тропарів¹. Збереження в записі двох канонів з ірмосами та співаними

¹ Запис тривалостей у рукописах підказує, що тропарі проспівувалися швидше, ніж ірмос. Про Різдвяні канон в українських ірмологіонах пише Ю. Ясіновський: Два канона Рождеству Христову в украинско-белорусских нотнойлинейных Ирмологиянах. *Liturgische Hymnen nach byzantinischem Ritus bei den Slaven in ältester Zeit / Beiträge einer internationalen Tagung, Bonn, 7.–10. Juni 2005* / ред. Hans Rothe, Dagmar Christians [=Abhandlungen der nordrhein-westfälischen akademie der Wissenschaften, Bd. 17; Patristica Slavica, Bd. 15]. Paderborn – München – Wien – Zürich: Verlag Ferdinand Schöningh, 2007. С. 315–324.

тропарями займало чимало місця на сторінках писемного джерела, зокрема в Ірмологіоні з Львівського національного музею (О44), за яким було опубліковано їх у третьому випуску Антології української церковної монодії². Самі ж ірмоси Різдва переписували майже у всіх кулізмяних і нотолінійних українсько-білоруських ірмологіонах ще з візантійсько-київських часів. У співаних джерелах зберігалася не тільки мелодія напівів, але й тексти церковнослов'янською мовою старокиївської редакції, натомість у нотних стародруках зазнавали редагування під впливом никонівської реформи. Тому варто розглянути особливості українських джерел і те, чому співці дотримувалися нашої давньої традиції.

Тексти обох канонів промовляють за особливе натхнення двох візантійських гимнографів – Косми Маюмського та Йоана Дамаскіна. Автори зуміли з високим поетичним вмінням переплести старозавітні біблійні пісні і тематику празника, ба навіть створити переспів проповідей Григорія Богослова та Йоана Златоустого. Варто звернути увагу на музичні лейтінтонації в музичних текстах, які підкреслюють майстерність співців у переданні основних образів різдвяної тематики.

Звернемось до першої пісні, ірмос якої починається словами Різдяного привітання: «Христос Раждається! – Славіте!». У музичному тексті – одразу ж відгомін піднесеного настрою через висхідну інтонації на слові «славите», як і на словах «возносітєся», «поите», «воспоите»:

СА - ВИ - ТЕ

ВО - ЗНО - СІ - ТЕ - СА

ПО - ТЕ

ВО - СПО - И - ТЕ

Натомість слова «девицу», «рожену» передано низхідними кроками:

ДЕ - ВИ - ЦЮ (пісня 6, 9),

РО - ЖЕ - НУ

² Два канони на Різдва Христове з нотолінійного Ірмологіону першої чверті XVII століття / ред. Крістіян Ганнік, Юрій Ясіновський [=Антологія української церковної монодії, 3 / Інститут Літургійних Наук Українського Католицького Університету, Lehrstuhl für Slavische Philologie Julius-Maximilian Universität zu Würzburg]. Львів: Вид-во УКУ 2005; М. Kachmar. Der zweite Kanon zum Fest Christi Geburt in den ukrainischen Heirmologien. *Theorie und Geschichte der Monodie 4* / ed. M. Czernin, M. Pischlger. Brno, 2012. S. 189–195.

Саме слово «Христос» у всіх піснях канону має сакральний хід покровоко в межах терції вгору:

Хрис - тос хрис - то - со хрис - тос (ірмос 1),

ХРИС ТОС КОГ (ірмос 9).

Інтонації хвилеподібного руху мелодії передано на словах «мореский» і «огне»:

МО - РЕ - СКИ - И (ірмос 6), О - ГНЕ (ірмос 7 і 8).

Поетику має і окремо взята мелодія фраз стишків. На прикладі першого ірмосу першого канону: запитання (славите*) – відповідь (сорящите*), запитання (возносітеся*) – відповідь (вся земля*), підсумок-закінчення³.

Хрис - тос раж - да - е - те - ся сла - ви - те

① хрис - то - со со не - ве - сѣ со - ра - щн - те

хрис - тос на зем - лѣ во - зно - сѣ - те - ся

по - те гог - по - ле - ви ве - ся зе - мля

и ве - се - ан - е - ме во - спо - ни - те лю - ди - е

га - ко про - сла - ви - ся.

³ Зразки взято з опублікованого Супрасльського ірмологіону XVI ст. *Юрій Ясіновський. Ирмоси Київської Церкви: Критичне видання за Супрасльським нотолінійним ірмологіоном 1598–1601 років / ред. Крістіян Ганнік [=Київське християнство XI; =Історія української музики: Джерела 25]. Львів: Видавництво УКУ 2018. Про поетику ірмосів див.: Ю. Ясіновський. Воскресні ірмоси у нотолінійній транскрипції кінця XVI століття. *Українська музика*, 2012, Ч. 1. С. 112–122; М. Качмар. Сучасний науково-аналітичний інструментарій у дослідженні піснеспівів сакральної монодії. *Каллофонія*. Львів: Вид-во УКУ, 2014. Ч. 7. С. 133–145.*

Особливо пронизує канони низхідна інтонація «секунди»:

дрєв - ле (ірмос 1, К2), д'є - вы (ірмос 3, К1),
христе (ірмос 4, К1), в - ва - зо (ірмос 4, К2)

«подаваюче», «наставляєми» (ірмос 5, К1), «Иони» (ірмос 6, К1), «мучителява» (ірмос 7, К2). У невменній нотації ця інтонація передається закритою статією —^\flat .

Збереження музично-текстової складової впродовж століть є дуже важливим. Тому нашим завданням було прослідкувати збереженість саме київської традиції в пісенній практиці наших джерел. Варто нагадати, що давній переклад грецьких текстів на церковнослов'янську зберігався в нотованих рукописах до XIX ст., а також у львівських першодруках. Та починаючи з почаївських нотних видань ірмологіону видань після 1766 р. і до львівського ірмологіону 1904 року, бачимо заміну київської редакції тексту на никонівсько-олексіївську редакцію сер. XVII ст. з новим перекладом грецьких венеційських видань XVI ст.⁴ Це викликало не тільки зміну окремих слів, фраз, але й призвело до зміни музичної традиції. Варто додати, що друковані ненотні тексти київських та львівських видань теж мають свої варіанти тексту, оскільки в нотованих джерелах текст краще пристосований до музичної компоненти⁵. Оскільки аналізуємо співані тексти ірмосів, випишемо варіанти замін, у такій послідовності: Анфологійон Київ 1619 – Супрасльський ірмологіон XVI ст. – друкований львівський ірмологіон 1904 р.

Перший Різдвяний канон:

- Ірмос 3* Первовѣчному – Первовѣчному – Преждевѣкъ
рождшуся – рождену – рожденному
въплощенну – воплощену – воплощенному
въздвигнуувый – воздвигнуувый – вознесый
- Ірмос 4* хвалный – хваления – хвалный
часты – части – чащи
прійде – приїде – пришель єси
неискусомужныя – безмужения – неискусомужныя
невещественный – безплотный – невещественный
- Ірмос 5* щедротамъ – щедротамъ – щедроть
ти ангела – ти ангела – твоего ангела
наставленни – наставляєми – наставляшесея
- Ірмос 6* Утроба – Утроба – Из утробы
невреди – невреди – изблева
якова – єдинаго – якова
Дѣвицу – Дѣвицу – Дѣву

⁴ Андреев А. *Книжная справа Ирмология в Москве в XVII веке*: дис. доктор наук. Москва, 2019.

⁵ Взв'явши до уваги ще одне ненотоване українське джерело – львівський Ірмологіон 1723 року, бачимо такі ж тексти піснеспівів, що є в нотолінійних рукописах.

- вселився – въселися – вселшееся
 прієм – прієм – пріємшее
 съхранивъ – сохранив – сохранишее
 въ блазей – во блазѣй – благочестію
 нечестива – нечестива – злочестиваго
 превеликаго – превелие – преестественнаго
 росодавица – росодавица – росодательная
 въобрази – вообрази – показа
 ни яже бо – не бо яже
 не опалѣеть – не опали – не палить
 божества – божественный – божества
 пройде утробу – пройде чисту – вниде утробу
 въспѣвающей – поющей – воспівающе
 възопиємъ – возопиємъ – воспоемъ
 всякая – всякая – вся
 странно – странно – странное
 сущу пещеру – сущу пещеру – вертеп
 Девицу – Девицу – Дѣву
 въспѣвающе – хваляще – воспѣвающе
- Другий Різдвяний канон:**
- Ирмос 1* чудодіѣй – чудодіѣ – чудодіѣствуѣя
 иссушивъ – изсушив – оземленивъ
 проходну – прохожденну – проходну
 положи – положи – полагаеть
 землнымъ – земьнимъ – челоувѣкомъ
- Ирмос 3* Прійди – Прийде – Призри
 терпя же – терпя же – носѣя же
 степенемъ – степенемъ – основаніємъ
- Ирмос 4* землна – земна – челоуіча
 провозвѣщасть – провозвещасть – предвозвѣщасть
 младо дѣтище – младо дѣтище – младый младенец
- Ирмос 5* льсти – лести – прелести
 съдѣвають – содевающимъ – совершающимъ
 даѣй – даѣ – подавая
 стезю – путь – стезю
 текуще – ходяще – стекающе
- Ирмос 6* Пловый – Пловый – Обытая
 во мутехъ – во мутехъ – преисподнихъ
- Ирмос 7* Всѣхъ Царя – Всѣхъ Царя – Всецаря
 укориша любовію безчислено ярящеса привлеченіи отроци
 мучителиви – любовію уловленіи отроцы узлокориша
 безчислено ярящеса мучителя
 не прикоснуса – не прикоснуса – не повинуса
 глаголють – глаголюще – глаголющимъ
- Ирмос 8* неопалнѣ – неопалиму – неопално
 въображають – воображают – образуютъ
 Девичу – девичу – отроковици

Ірмос 9

огнепалимыя – огнем палимия – опаляемій
 съдѣвающи – содѣвает – содѣвающи
 Подобаше – Подобаше – Любити
 безъ бѣди – без бѣди – безбѣдное
 молчати – молчати – молчаніє
 съставити – сложити – ткати
 съгласнѣ сложены – силою обощрени – спротяженно сложенныя
 дѣло зѣльное естъ – дѣло естъ драго – неудобно естъ
 изволение – произволеніє

Як видно із зразків никонівська редакція теж мала справу з ненотованими текстами, і деякі слова збережені саме з ненотного київського Анфологіону. Та все ж змінилися інципіти (ірмоси 3, 6, K1; ірмоси 3, 6, 7, 9 K2), окремі слова видовжилися: «превеликаго – превелиє – преестественнаго» (ірмос 8, K1), «чудодіям – чудодія – чудодійствуйай» та «иссушивъ – иссушив – оземленивъ» (ірмос 1, K2), «съдѣвають – содевающимъ – совершающимъ» (ірмос 5, K2), «во моутехъ – во мутехъ – преисподнихъ» (ірмос 6, K2); інші – замінені були синонімами чи словами нової редакції грецького тексту⁶. Наскільки доцільним був такий переклад і чим він був спричинений, варто ще вивчати. І працю над текстами варто продовжити з філологами і богословами. Очевидно, дві редакції текстів є молитовними, але оскільки йдеться про збереження традиції київських часів, то слід досліджувати і відроджувати її.

Як змінилася музична редакція із новими текстами. Після перекладу ненотованих ірмологіонів, очевидно, почалося й музичне опрацювання змінених текстів. Інколи редактор дотримувався мелодики, «вміщуючи» слово в поспівку додатковими тривалостями чи «подрібноючи» їх, а інколи змінювалася й музична компонента, хоч не було змін у тексті. Так, характерна низхідна каденція в ірмосі 9 першого канону

була замінена на

Натомість редактори нових текстів вклали її на словах «неистлѣнну» (ірмос 6) та «не убояшеся» (ірмос 7) першого канону, що не збігається з музичним осмисленням цих слів в українському варіанті⁷:

⁶ Про заміну слів у никонівському варіанті пише українська мовознавиця Марія Скаб. Деякі церковнослов'янські слова, хоч і звучать у російській мові однаково, та мають дещо інше значення. Тому окремі слова були виправлені навіть після перекладу київськими вченими, щоб бути ближчими до розуміння у московському значенні. Див. М. Скаб. Церковнослов'янська мова української редакції: посібник. Чернівці: Технодрук, 2020. С. 114, 417–422, Авторка підсумовує попередні дослідження великих філологів і подає приклади. Також на збереженості традиції наголошують українські філологи Г. Куземська та В. Мойсієнко.

⁷ Ці мелодичні зміни вибірково трапляються і на сторінках Львівських перших нотних стародруків 1700 і 1709, все ж зберігаючи українську редакцію церковнослов'янської мови.

НЕ - И - с[Т]ЛѢ - НЕ - НД

НЕ ѿ - БО - ГА - ШЕ - СЯ

Інший варіант – збереження мелодії при зміні слів «не вреди» на «изблева» (ірмос 6, К1):

НЕ ВРЕ - ДИ

ІЗБЛЕВА*

У ірмосі 6 другого канону змінено інципіт *Пловы Иона* на *Обытая Иона* зі збереженням давнішої мелодики, натомість на словах цього ж ірмосу «зол их губители» фраза скоротилася:

ЗО - ЛО - И - ХО ГУ - БИ - ТЕ - ЛЕ - ВИ

СЪ ЛХ ГС ВІ ТЕ ЛЮ,*

Змінився з перекладом і початок ірмосу 7 другого канону:

Супр. рук.

ВЕ - СѢ - ХО ЦА - РА ѿ - КО - РИ - ША ЛЮ - БО - ВИ - Ю БЕЗ - ЧИЕ ЛЕ - НО

ІА - РА - ЩЕ - СЯ ПРИ - ВЛЕ - ЧЕ - НИ - И ѿ - РО - ЦЫ МѸ - ЧИ - ТЕ - ЛЕ - ВА

Львів, 1904

ВСЕ ЦА РѦ ЛЮ БО ВІ Ю* ОУ* ЛО ВЛѢ НІ И ѿ ТРОЦЫ,* ОУ* СЛО -

КО РІ ША БЕЗ ЧИ СЛѢ НУ* ІА РѦ ЦА СѦ МѸ ЧІ ТЕ ЛѦ*

Багато змін зазнала просодія тексту. Одним з найяскравіших прикладів є ірмос 8 першого канону *Чудо превелиє росодавица*:

Супр. рук.

ЧѸ - ДО ПРЕ - ВЕ - ЛИ - Е РО - СО - ДА - ВЕ - ЦѸ

Львів, 1904

ЧѸ да пре в стѣ ствѣ на гѸ, ро со да те на Ѧ

І на початку другого канону, ірмос 1:

Супр. рук.

Му - се ли - ди чю - до - дѣ - ла бла - ды - ко
мо - кро - е мо - ре вол - нѣ нз - сѣ - ши - во

Львів, 1904

Ѡпа се лю ди чю до дѣйствъ май бла дѣ ка, мо кро ю
мо ра вол нѣ ѡ зе мле ни въз

Отже, розглянуте питання редакції гімнографічних текстів на прикладі різдвяних канонів дає можливість спостерігати зміни і словесного і музичного текстів. Звісно взяті до уваги нотовані та ненотовані джерела як Анфологійон XVII ст., який, до речі, зберіг редакцію рукописних мініей XV ст. та друківаних дореформенних⁸, розкривають деякі варіанти церковнослов'янських слів. Бачимо їх перенесення в новий текст, та все ж мовний стиль нового перекладу певною мірою змінився і стосовно початків – інципітів ірмосів, що ускладнювало й пошук текстів. Також завданням було повернення текстів з хомонією в істиномовлення, що в українських писемних співаних джерелах XVII ст. не вплинуло на зміну мелодики піснеспівів. Історично склалося так, що на московських землях зі старими текстами і з територіальною вимовою, частково з хомонією, також із знаменною безпомітною нотацією залишалися старовіри. Натомість на наших землях це не спричинило такого поділу вірних за текстами, і до середини XIX ст. власне в рукописній традиції зберігався наш церковнослов'янський текст, але з новою лінійною нотацією. Тому за редакцією тексту не ділили вірних, а і унійна, і православна церква на наших землях дотримувалася давнього тексту княжої Доби, до часу примусового запровадження никонівського, а згодом і синодального тексту. Слід повернути до практики наші тексти і в дослідженнях виявляти переваги візантійських джерел. Варто продовжити ці дослідження з богословами щодо давньої церковнослов'янської співаної гімнографії та її теологічного змісту, як і запросити до дослідження філологів, щоб з'ясувати доцільність і необхідність збереження київської редакції не тільки вимови (питання, яке вже досить добре поставлене філологами), але й повернення самих текстів в сучасну церковно-півчу практику.

⁸ В доступі на сайті Варшавської бібліотеки <https://polona.pl/> та Тройце-Сергієвої Лаври <https://lib-fond.ru/lib-rgb/mk-rgb/irmology/>

Maria Kachmar. Christmas canon : preservation of the edition of the Church Slavonic chant texts of the 16th–20th centuries.

This article represents a chant Church Slavonic texts of Christmas canons. It was reveal that the Ukrainian music manuscripts has preserving translations of byzantine hymnography texts from Kyievan Rus time (12th–19th cent.). Instead from the 2nd half of the 18th century into Old music print was entered Patriarch Nikon's translation (in Moscow). This translation had the linguistic changes. It has influenced also in music text of chant. This music differences is represented in this article. An attempt to compare these translations has shown that the new edition has linguistic changes caused, on the one hand, by Greek texts and, on the other, by adaptations to the northern variant of the Church Slavonic language. This somehow influenced the change in the musical text of the songs. These differences are considered in the article. Melodic changes are related to the semantic transmission of the liturgical word, and Ukrainian sources more accurately convey its meaning. It was also found that the text in the sung sources had variants of individual words, because in the older translation from Greek texts there was a preservation of the metrics of songs.

In modern church singing practice, the first canon is widespread and translated into several editions. Nevertheless, the melody of these songs needs to be returned to the performer – a church singer, because it has been replaced by recited singing. Therefore, the task of the article was to consider the musical editions that have been preserved in handwritten and old printed books to compare them and convey to the modern church.

The objectives of this study is to return Church Slavonic chant of ukrainian redaction in modern practice of Ukrainian Orthodox and Uniate Churches. And this is basis for saving and transmission of church chant by ukrainian heritage.

Keywords: *kanon, Christmas, Hirmologion, Church slavonic chant text, music manuscript.*

Література

1. Андреев А. Книжная справа Ирмология в Москве в XVII веке. Москва, 2019.
2. Два канони на Різдво Христове з нотолінійного Ирмологіону першої чверті XVII століття: антологія української церковної монодії, 3 / ред. Крістіян Ганнік, Юрій Ясіновський. Львів: УКУ, 2005.
3. Качмар М. Сучасний науково-аналітичний інструментарій у дослідженнях піснеспівів сакральної монодії. *Калофонія*. 2014, ч. 7. С. 133–145.
4. Скаб М. Церковнослов'янська мова української редакції. Чернівці: Технодрук, 2020.
5. Ясіновський Ю. Два канона Рождеству Христову в украинско-белорусских нотолінійних Ирмологіонах. Liturgische Hymnen nach byzantinischem Ritus bei den Slaven in ältester Zeit / ред. Hans Rothe, Dagmar Christians [=Abhandlungen der nordrhein-westfälischen akademie der Wissenschaften, Bd. 117; Patristica Slavica, Bd. 15]. Padeborn – München – Wien – Zürich: Verlag Ferdinand Schöningh, 2007. С. 315–324.
6. Ясіновський Ю. Ирмоси Київської Церкви: Критичне видання за Супрасльським нотолінійним ірмологіоном 1598–1601 років / ред. Крістіян Ганнік [=Київське християнство XI; =Історія української музики: Джерела 25]. Львів: УКУ 2018.
7. Kachmar M. Der zweite Kanon zum Fest Christi Geburt in den ukrainischen Heirmologien. *Theorie und Geschichte der Monodie 4* / ed. M. Czernin, M. Pischlger. Brno, 2012. S. 189–195.

References

1. Andrejev A. (2019) *The reform of the Hirmologion in Moscow in the 17th century*. Moscow. [in Russian]
2. Hannik Ch., Yasinovs'kyi Yu. (2005). *Two canons for Christmas from the non-linear Irmologion of the first quarter of the XVII century: Anthology of Ukrainian church monody*, 3. Lviv: UCU. [in Ukrainian]
3. Kachmar M. (2014) Modern scientific and analytical tools in the study of songs of sacred monody. *Kalofoniya*, 7, 133–145. [in Ukrainian]
4. Skab M. (2020) *Church Slavonic language of the Ukrainian edition*. Chernivtsi: Tekhnodruk. [in Ukrainian]
5. Yasinovs'kyi Yu. (2007) *Two canons to the Nativity of Christ in the Ukrainian-Belarusian music-linear Irmology*, Liturgische Hymnen nach byzantinischem Ritus bei den Slaven in ältester Zeit. H. Rothe, D. Christians (Eds.), Beiträge einer internationalen Tagung: Abhandlungen der nordrhein-westfälischen akademie der Wissenschaften, (Vol. 117), Patristica Slavica, (Vol. 15). (p. 315–324). Paderborn – München – Wien – Zürich: Verlag Ferdinand Schöningh. [in Russian]
6. Yasinovs'kyi Yu. (2018). *Irmos of the Kyivan Church: A Critical Edition on the Suprasl Notoline Irmology of 1598–1601*. Ch. Hannik (Ed). [=Kyivs'ke khrystyanstvo XI; Istorii ukrainskoi muzyky: Dzherela, 25]. Lviv: UCU. [in Ukrainian]
7. Kachmar M. (2012) Der zweite Kanon zum Fest Christi Geburt in den ukrainischen Heirmologien. In: M. Czernin, M. Pischloeger (Eds.), *Theorie und Geschichte der Monodie*. (Vol. 4, pp. 189–195). Brno. [in German]

